

RYSZARD TERLECKI

UDZIAŁ DUCHOWIEŃSTWA W TAJNYM NAUCZANIU NA TERENIE DIECEZJI TARNOWSKIEJ W LATACH 1939 - 1945

Historia Kościoła katolickiego w Polsce w okresie II wojny światowej doznała się w ciągu ostatnich kilkunastu lat wielu cennych opracowań. Podjęto nawet próby całościowego ujęcia tego tematu, co jednak nadal napotyka liczne trudności, wynikające m.in. z niedostatku wyczerpujących badań szczegółowych. Tajne nauczanie, ta najczęściej — obok czytelnictwa i kolportażu podziemnej prasy — spotykana forma konspirowania, wiele zawdzięczało wszechstronnej pomocy ze strony Kościoła. Po pierwsze, oprócz nauczycieli szkół powszechnych i średnich, księża stanowili w podziemnym szkolnictwie najliczniejszą grupę uczących, znacznie wyprzedzając w tej pracy innych przedstawicieli inteligencji: nauczycieli akademickich, studentów, urzędników itd. Po drugie, zarówno księża diecezjalni, jak i członkowie zgromadzeń i zakonów, w różny sposób wspierali tajne komplety, udostępniając im pomieszczenia przykościelne czy klasztorne, wspomagając materialnie nauczycieli lub uboższych uczniów, zachęcając młodzież do podjęcia nauki i wyjaśniając jej potrzebę rodzicom, ułatwiając pierwsze kontakty między uczniami a uczącymi, szczególnie gdy wskutek wysiedleń lub wojennej tułaczki znaleźli się w obcym sobie środowisku, umożliwiając korzystanie z parafialnych i klasztornych bibliotek. Tak więc jest oczywiste, że dla stworzenia pełnego obrazu dziejów polskiego Kościoła katolickiego w okresie okupacji 1939 - 1945 konieczne jest docenienie roli, jaką w tajnym nauczaniu odegrało duchowieństwo poszczególnych diecezji.

Nieliczne dokumenty, pochodzące z okresu konspiracji, materiały powojennej komisji weryfikacyjnej oraz spisane przez uczniów lub uczących wspomnienia i relacje, pozwalają na odtworzenie przede wszystkim bezpośredniego udziału osób duchownych w tajnym nauczaniu, a więc ich pracy jako nauczycieli w kompletach i egzaminatorów w tajnych komisjach egzaminacyjnych. Oceniając wyniki tej działalności trzeba jednak pamiętać i o innych — wspomnianych wyżej — formach pomocy, znacznie rzadziej odnotowanych w zachowanych źródłach, ale niezbędnych dla funkcjonowania podziemnego szkolnictwa.

Omówienie wkładu duchowieństwa w rozwój i działalność tajnego nauczania rozpocząć wypada od przypomnienia konspiracyjnej pracy tarnowskiego Seminarium Duchownego, którego budynek zajęli Niemcy już 7 września 1939 r. Z inicjatywy ks. rektora Romana Sitki nauka rozpoczęła się w Błoniu pod Tarnowem, ale już po kilku tygodniach została przerwana z powodu zakazu wydanego przez niemieckiego starostę. Klerycy wrócili do domów, ale wkrótce ponownie zgromadzili się alumni V rocznika, dla których rozpoczęły się tajne wykłady, zakończone — po przerobieniu w skróconym trybie przepisane materiału — święczeniami kapłańskimi, udzielonymi im

31 marca 1940 r. Wtedy do Błonia ściągnięte zostały roczniki III i IV, a po półrocznej nauce — roczniki I i II. Kontrola domu w Błoniu, przeprowadzona w październiku 1940 r. przez niemieckiego inspektora szkolnego Leupolda i groźba wywiezienia kleryków do obozu koncentracyjnego, zdecydowały o ponownym przerwaniu nauki.

Wiosną 1941 r. okupacyjne władze GG udzieliły zgody na otwarcie seminariów duchownych pod warunkiem jednak, że nie będą do nich przyjmowani nowi kandydaci, nie posiadający dyplomu dojrzałości. Ponieważ szkoły średnie zostały zamknięte jeszcze w listopadzie 1939 r., skazywało to seminarium na stopniową likwidację. Na razie zgromadzono przyjętych już poprzednio kleryków i nauka w Błoniu mogła odbywać się oficjalnie. Niespodziewanie 22 maja 1941 r. zjawiło się gestapo, przeprowadziło rewizję w budynkach seminaryjnych i aresztowało 20 uczniów I roku oraz trzech wykładowców: ks. rektora Romana Sitkę, ks. Józefa Brudza i ks. Juliana Piskora. Ten ostatni oraz wszyscy klerycy zostali zwolnieni po przeszło trzech miesiącach, ks. Brudz był do końca wojny więźniem Oświęcimia, Gross Rosen i Dachau, natomiast ks. rektor Sitko, więziony w Tarnowie i Krakowie, a następnie przewieziony do Oświęcimia, zmarł w obozie wskutek zapalenia płuc i ogólnego wycieńczenia 17 października 1942 r.

Po aresztowaniach w Błoniu nauczanie przeniesiono do pałacu biskupiego w Tarnowie. Efektem, trwającej przez cały okres okupacji, tajnej i jawnej działalności seminarium było wyświęcenie 103 kapłanów. Opieką duszpasterską otoczono też uczniów niższego seminarium, których gromadzono małymi grupami w willi w Porębie Radlnej, organizując dla nich zamknięte rekolekcje i zachęcając do nauki domowej. Niektórzy z uczniów niższego seminarium zdawali egzaminy w tajnym nauczaniu ogólnokształcącym i zaraz po zakończeniu wojny mogli rozpocząć studia w tarnowskim Seminarium Duchownym¹.

Seminarium w Tarnowie tylko w 1940 r. działało całkowicie nielegalnie, w późniejszych latach korzystając z formalnego zezwolenia niemieckich władz okupacyjnych. Natomiast nauczanie w zakresie szkoły średniej od jesieni 1939 r. aż do stycznia 1945 r. odbywało się wyłącznie w warunkach konspiracyjnych. W diecezji tarnowskiej — podobnie jak w całym kraju — uczestniczyło w nim wielu księży i siostr zakonnych².

W Tarnowie w tajnych kompletach przerabiających program przedwojennej szkoły średniej uczyli: ks. dr Władysław Bochenek, wykładowca w Seminarium Duchownym oraz ks. Franciszek Gawlik, przed wojną katecheta w II gimnazjum, w czasie okupacji katecheta w Szkole Handlowej i w Państwowej Szkole Ogrodniczej. Obaj księża uczestniczyli też w pracy tajnej Komisji Egzaminacyjnej, której przewodniczącą była Stanisława Czer-

¹ Okupacyjne losy tarnowskiego Seminarium Duchownego doczekały się kilku opracowań, wśród nich m.in.: ks. A. Jedynak, *Męczeńskie dzieje Seminarium Duchownego w okresie okupacji hitlerowskiej w latach 1939 - 1945*, (w:) *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej*, tom I, „Materiały i Studia”, zeszyt I, Warszawa 1973; F. Stopniak, *Materiały do historii seminariów duchownych w Polsce w latach II wojny światowej*, (w:) *Kościół katolicki...*, tom VII, „Materiały i Studia”, zeszyt III, Warszawa 1978; ks. A. Nowak, *Wspomnienie na minione dni*, Rzyrn 1971; z artykułów popularnych m.in.: S. Podlewski, *Pierwsze tajne Seminarium Duchowne i jego niezłomny rektor*, „WTK” 1973, nr 40.

² Udział duchowieństwa w tajnym nauczaniu w poszczególnych miejscowościach omawiam według układu *Rocznika Diecezji Tarnowskiej na rok 1941*, Tarnów (1941), a więc kolejno w 29 istniejących w tym czasie dekanatach. W 1940 r. utworzony został nowy dekanat w Szczucinie.

necka, do września 1939 r. dyrektorka Prywatnego Gimnazjum i Liceum im. Bł. Kingi. Członkiem Komisji Egzaminacyjnej był również ks. dr Jan Caliński, katecheta szkół zawodowych i dyrektor internatu św. Józefa. Ks. Gawlik użyczał swego mieszkania konspiracyjnym lekcjom, dostarczył także część niezbędnych podręczników. W ośrodku tarnowskim do samych tylko egzaminów dojrzałości przystąpiło około 300 uczniów.

Odrębnym ośrodkiem tajnego nauczania w Tarnowie było konspiracyjne gimnazjum, zorganizowane przez Jana Szwemina, byłego kuratora Okręgu Poznańskiego, z zespołu nauczycieli przedwojennego Prywatnego Liceum Żeńskiego SS. Urszulanek. Oparciem dla kompletów były prowadzone przez siostry kursy gospodarstwa domowego oraz odbywające się za zgodą władz okupacyjnych lekcje języka niemieckiego i muzyki. Kierowniczką kompletów została s. Letycja Ast, a nauczycielkami siostry: Regina Antoniewicz, Serafina Czermińska, Janina Starczewska (przedwojenna dyrektorka gimnazjum SS. Urszulanek) oraz Alojza Wolińska. Ośrodek powstał w 1941 r., ale pierwsze komplety rozpoczęły naukę już w listopadzie 1939 r., wśród uczącej się młodzieży (139 osób) przeważały dzieci wysiedleńców z zachodniej i północnej Polski. Ośrodek posiadał własną Komisję Egzaminacyjną, w której — oprócz nauczycieli świeckich — egzaminowały siostry Antoniewicz i Starczewska³.

W Mościcach pod Tarnowem jednym z organizatorów tajnego nauczania był ks. Proboszcz Stanisław Indyk, w konspiracji używający pseudonimu „Cyran”, który w kompletach uczył religii, przewodniczył Komisji Egzaminacyjnej i przechowywał jej dokumentację, wizytował tajne lekcje, opiekował się nauczycielami. W kompletach uczył też religii ks. Władysław Świder, w kwietniu 1943 r. aresztowany przez gestapo i wywieziony do obozu koncentracyjnego, a po nim ks. Jan Cierniak, poprzednio wikariusz w Przeclawiu. W ośrodku mościckim uczyły także siostry ze Zgromadzenia Najświętszego Serca Jezusa (Sacré-Coeur) w Zbylitowskiej Górze: Krystyna Chwalibogowska — łaciny, Wanda Belakowicz — francuskiego i niemieckiego, Antonina Russocka — religii i historii, Zofia Goral — historii. W Mościcach na komplety uczęszczało 132 uczniów, a około 50 spośród nich zdało maturę przed tajną Komisją Egzaminacyjną⁴.

Nauka w kompletach gimnazjum i liceum odbywała się także w klasztorze w Zbylitowskiej Górze, organizowana pod osłoną prowadzonych przez siostry kursów gospodarczych. Urządzano tam również egzaminy dla tych uczennic, które uczyły się w domu, a następnie zdawały materiał poszczególnych klas zgodnie z obowiązującym przed wojną programem nauczania. Uczyły i egzaminowały siostry: Wanda Belakowicz, Krystyna Chwalibogowska, Maria Dębińska, Aniela Frasunkiewicz, Zofia Goral, Henryka Müller, Konstancja Reyska, Antonina Russocka, Irena Tarantiuk, Eligia Turska. Z kompletów korzystało 30 uczennic i uczniów, 8 osób złożyło egzamin doj-

³ *Karty biograficzne*, Archiwum Zespołu Badawczego Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej, Oddział PAN w Krakowie (dalej: AZBDO) bez sygn.; Rocznik Diecezji Tarnowskiej na rok 1941, Tarnów, s. 16, 18, 19 i 23; C. Sterkowicz, *Tajne nauczanie. Szkolnictwo jawne i tajne w powiecie tarnowskim w latach 1939 - 1945*, Tarnów 1983, s. 60 - 64; por. także: Z. Ruta, C. Sterkowicz, *Tajne nauczanie w Tarnowie i powiecie tarnowskim w okresie okupacji hitlerowskiej — szkic historyczny*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych” (dalej: „RKNP” (1976), tom XIX, s. 159 - 160. Ponieważ Roczniki Diecezji Tarnowskiej posłużyły do uściślenia większości danych biograficznych — w następnych przypadkach zostały pominięte.

⁴ Ks. S. Indyk, *Tajne nauczanie*, AZBDO, sygn. 4/II/35/Tarn.; C. Sterkowicz, *op. cit.*, s. 72.

rzałości. Uczące w kompletach siostry przerabiały równocześnie program Seminarium Gospodarczego⁵. W tajnym nauczaniu na terenie dekanatu tarnowskiego uczyła także s. Aniela Jopek, prowadząc w latach 1942 - 1944 komplety w Jastrzębce Nowej⁶.

W dekanacie baranowskim przebywał w okresie okupacji ks. Franciszek Gondek ze Zgromadzenia XX. Salezjanów, który od 1943 r. pracował w tajnym nauczaniu w Tuszowie Narodowym. W samym Baranowie w kompletach uczyli ks. Józef Stal i ks. Stanisław Maciąg. W podziemnej szkole średniej w Rozembarku uczył (a także przechowywał akta tajnego nauczania) ks. proboszcz Łukasz Forystek, dziekan dekanatu b.ckiego⁷.

W dekanacie bobowskim największy ośrodek tajnego nauczania powstał w Ciężkowicach, skąd siecią kompletów obejmujących także sąsiednie miejscowości kierował Adam Bochnak, docent Uniwersytetu Jagiellońskiego. W samych Ciężkowicach uczyli w kompletach: miejscowy proboszcz ks. Stanisław Król, który od 1942 r. był również członkiem Komisji Egzaminacyjnej, ks. Józef Cieśla, wyświęcony w 1941 r. oraz ks. Józef Majgier. W sąsiedniej Jastrzębi tajną pracę z uczniami już od jesieni 1939 r. rozpoczął administrator parafii ks. Kazimierz Moździejch, a od 1942 r. uczestniczył w niej ukrywający się przed gestapo ks. Karol Dobrzański, proboszcz w Rzochowie. W Zborowicach od listopada 1939 r. uczył miejscowy proboszcz ks. Jan Kozioł. Komisji Egzaminacyjnej w Ciężkowicach podporządkowały się również komplety organizowane w bardziej odległych miejscowościach, m.in. w Wilczyskach, gdzie uczyli ks. proboszcz Jan Kulak oraz ks. Roman Schabowski, a także w Korzennej, gdzie pracował ks. proboszcz Michał Nowak, a pomagał mu ks. Zając, uchodźca ze Śląska. W ośrodku ciężkowickim od 1. stopada 1939 r. do stycznia 1945 r. z nauki w kompletach szkoły średniej korzystało 146 uczniów⁸.

W Bochni w latach 1942 - 1945 uczył w kompletach i egzaminował ks. Antoni Czaplinski, przed wojną prefekt bursy szkolnej i kapelan drużyny harcerskiej, w czasie okupacji katecheta w szkole handlowej i powszechnej. W bocheńskich kompletach uczyli również wysiedleńcy z Poznania: ks. Leon Skórnicki w latach 1943 - 1945 oraz ks. Stanisław Skaziński w latach 1942 - 1945, uczestniczący także w pracach Komisji Egzaminacyjnej, a po wojnie w działalności Komisji Weryfikacyjnej, ustalającej wyniki tajnego nauczania. W Bochni uczył też przybyły spoza diecezji ks. Stanisław Klus oraz siostry Felicjanki w prowadzonym przez nie sierocińcu, a w Brzeźnicy w dekanacie bocheńskim wysiedlony z Poznania ks. Aleksander Szymański, który z dwoma uczniami przerabiał program przedwojennego gimnazjum⁹.

W Brzesku wielkie zasługi w tajnym nauczaniu miał ks. Michał Blecharczyk, późniejszy biskup sufr. tarnowski, który organizował komplety w mieście i okolicy, użyczał swego mieszkania na egzaminy i przechowywał ich dokumentację. W dekanacie brzeskim uczyli: ks. Feliks Pudełko, proboszcz w Biesiadkach, od 1942 r. egzaminator z religii; ks. Józef Rojek, proboszcz w Porębie Spytkowskiej, egzaminator i nauczyciel religii oraz łaciny, u któ-

⁵ S. Z. Goral, *Odpowiedź na kwestionariusz*, AZBDO, sygn. IV/175/Tarn.; A. Bochnak, *Z dziejów tajnego nauczania w powiecie tarnowskim w latach 1939 - 1945*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1966, nr 3, s. 356.

⁶ *Karty biograficzne...*

⁷ *Karty biograficzne...*; J. Draus, R. Terlecki, *Oświata na Rzeszowszczyźnie w latach 1939 - 1945*, Wrocław 1984, s. 242.

⁸ *Karty biograficzne...*; Ankieta szkoły w Jastrzębi, AZBDO, sygn. I/2/Tarn.; A. Bochnak, *op. cit.*, s. 358, 361; Z. Ruta, C. Sterkowicz, *op. cit.*, s. 164 - 165.

⁹ *Karty biograficzne...*; E. Język, *Z dziejów tajnego nauczania w Bochni i powiecie bocheńskim*, „RKNP” 1966, t. VI, s. 25 - 26.

regu na plebanii odbywały się sesje egzaminacyjne; ks. Michał Wieliński, proboszcz w Uszwi, który również użyczał swojego mieszkania dla tajnych kompletów i egzaminów; ks. Adam Stefanski, katecheta w Mielcu, który uczył w ośrodku uszewskim w latach 1944 - 1945¹⁰.

W Czchowie przez dwa lata uczył w kompletach i egzaminował ks. Franciszek Kolebok, katecheta szkoły powszechnej, a następnie wikariusz, więziony w Tarnowie w maju i czerwcu 1940 r., ponownie aresztowany w 1944 r. W Domosławicach od 1940 r. uczył i egzaminował ks. Jakub Dobrzański, który od 1944 r. brał udział w tajnym nauczaniu w Czchowie. Również od 1940 r. pracował w kompletach i uczestniczył w egzaminach ks. Jan Chmiel, proboszcz w Iwkowej, kapelan AK, który na plebanii ukrywał partyzantów oraz zestrzelonych lotników¹¹.

Relacje dotyczące dekanatu dąbrowskiego wymieniają tylko ks. Antoniego Szlęzaka ze Zgromadzenia XX. Misjonarzy, wikariusza w Odporyszowie, uczestniczącego w tajnym nauczaniu na terenie tej gminy¹². W dekanacie dębickim w konspiracyjnym szkolnictwie pracowało dwóch księży: ks. Teofil Dec, który w latach 1940 - 1944 w Dębicy uczył religii i łaciny w 15 kompletach, zbierających się często w jego mieszkaniu, oraz ks. Władysław Smerka, katecheta szkół lwowskich, który od 1940 r. uczył w Chotowej, a w latach 1942 - 1944 w Ujanowicach w powiecie limanowskim, gdzie również organizował komplety w okolicznych miejscowościach i współpracował z AK¹³.

W Gorlicach w tajnym nauczaniu oraz w pracy Komisji Egzaminacyjnej uczestniczyli ks. Jan Mleczek oraz ks. Teofil Górnicki (od 1942 r.). W Kobylance uczył konspiracyjnie ks. Stanisław Łach, profesor tarnowskiego seminarium¹⁴.

W Grybowie uczyli tajnie dwaj miejscowi katecheci: ks. Jan Filipczyk i ks. Szczepan Słowik (w latach 1942 - 1944). W 1943 r. w dekanacie grybowski schronił się ks. Bronisław Gałoński, katecheta gimnazjum w Chodorowie w powiecie Bóbrka, który w 1944 r. w Rabce Niższej uczył w kompletach gimnazjalnych religii i łaciny. W Białej Niższej tajne nauczanie zorganizowano w klasztorze SS. Dominikanek, gdzie uczyły m.in. siostry Scholastyka Chwojka i Sebastiana Grzebyk (obie od marca 1943 r. do stycznia 1945 r.) oraz Julia Myc (od maja 1944)¹⁵. W Kolbuszowej jednym z inicjatorów tajnego nauczania był ks. Władysław Smoleń, nauczyciel w kompletach, od 1943 r. członek tajnej Komisji Egzaminacyjnej. W Cmolasie uczył tajnie ks. Stanisław Jagła, a w Ostrowach Tuszowskich ks. proboszcz Dominik Litwiński¹⁶.

¹⁰ Karty biograficzne...; F. Mleczek, *Rozwój tajnego szkolnictwa w powiecie brzeskim w latach 1939 - 1945*, „RKNP” 1974, t. XVII, s. 33.

¹¹ Karty biograficzne...; F. Mleczek, *op. cit.*, s. 24; ks. W. Jacewicz, ks. J. Woś, *Martyrologium duchowieństwa rzymskokatolickiego pod okupacją hitlerowską w latach 1939 - 1945*, zeszyt IV, (w:) *Kościół katolicki...*, t. VI, Warszawa 1978, s. 381.

¹² L. Regorowicz, *Szkolnictwo polskie w czasie okupacji hitlerowskiej w powiecie Dąbrowa Tarnowska*, „RKNP” 1961, t. I, s. 45.

¹³ Karty biograficzne...

¹⁴ Karty biograficzne...; K. Czyżyk, *Tajne nauczanie w powiecie gorlickim w latach 1939 - 1945*, „RKNP” 1976, t. I, s. 96; J. Draus, R. Terlecki, *op. cit.*, s. 260.

¹⁵ Karty biograficzne...; M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w Nowym Sączu, powiecie nowosądeckim i gminie Ujanowice powiatu limanowskiego w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939 - 1945*, „RKNP” 1962, t. III, s. 43, 65, 67, 69.

¹⁶ Karty biograficzne...; K. Skowroński, *Tajne nauczanie w powiecie kolbuszowskim*, „RKNP” 1982, t. XXVIII, s. 173, 176; J. Draus, R. Terlecki, *op. cit.*, s. 245 - 246.

W Limanowej w latach 1940 - 1945 uczył ks. Jan Rachwał, członek Miejskiej Komisji Oświaty i Kultury, która — z ramienia powiatowej komórki Delegatury Rządu RP na Kraj — pełniła funkcję lokalnej podziemnej władzy szkolnej. W mieszkaniu ks. Rachwała odbywały się zarówno tajne lekcje religii i łaciny, jak i zebrania Miejskiej Komisji. W Limanowej uczyli także ks. Jan Prysak, ks. Kazimierz Górszczyk, ks. Andrzej Wróbel oraz od 1943 r. ks. Władysław Ryś, który poprzednio pracował już w tajnym nauczaniu w Wojakowej w dekanacie lipnickim. Ks. Ryś uczył w kompletach religii, polskiego, łaciny, francuskiego, historii i geografii. W Pasierbcu na terenie dekanatu limanowskiego uczył w latach 1942 - 1945 ks. Jan Batys, wysiedlony z Siemianówka koło Lwowa. Duży ośrodek tajnego nauczania działał od listopada 1939 r. w okolicach Żmiącej i Ujanowic. Do 1941 r. religii w kompletach uczył miejscowy katecheta ks. Tomasz Zagólski, przeniesiony następnie do Nowego Sącza, a potem do Gorlic. Od stycznia 1940 r. do końca okupacji niemieckiej uczył religii i łaciny proboszcz w Ujanowicach, ks. dekan Bernardyn Dziedziak, członek tajnej Komisji Egzaminacyjnej. W Ujanowicach, dokąd wysiedlona została jego matka, schronił się ks. dr Lech Kaczmarek, przed wojną prefekt Liceum Sióstr Urszulanek w Poznaniu, poszukiwany przez gestapo za opublikowanie przed wojną antyhitlerowskiego artykułu w „Ateneum Kapłańskim”; w kompletach tajnego nauczania prowadził lekcje łaciny i języka francuskiego. Od wiosny 1944 r. w podlegających ośrodkowi ujanowickiemu kompletach w Krosnej uczył jezuita ks. Władysław Augustynek, który przybył tu ze Starej Wsi. Oprócz nauczania, głównie łaciny, ks. Augustynek utrzymywał stały kontakt z konspiracją wojskową, m.in. odprawił pasterkę dla oddziałów AK. W ostatnim roku wojny w kompletach podporządkowanych ośrodkowi w Żmiącej i Ujanowicach uczyło się 74 uczniów¹⁷.

W Lipnicy Murowanej od września 1941 r. do stycznia 1945 r. uczył konspiracyjnie ks. Szymon Krzemiński. W tej samej miejscowości w tajnym nauczaniu w zakresie szkoły powszechnej uczyła siostra Gierlicz, kierowniczka miejscowej ochronki. Na terenie dekanatu lipnickiego uczyli ponadto: od 1942 r. religii i łaciny ks. Ludwik Musiał, proboszcz w Rańbrocie; od 1942 r. w Trzcianie ks. Kazimierz Dzierwa, poprzednio wikariusz w Jadownikach; od 1940 r. polskiego i geografii w Wiśniczu Nowym ks. katecheta Józef Białka; od 1941 r. również w Wiśniczu Nowym ks. Józef Pasterski¹⁸.

W Nowym Sączu od 1940 r. uczył w kompletach ks. dr Andrzej Cierniak, przed wojną katecheta w I gimnazjum i dyrektor bursy im. T. Kościuszki, w latach okupacji katecheta w szkole zawodowej, więziony od października 1939 r. do lutego 1940 r., od września 1940 r. egzaminator z religii w tajnej Komisji Egzaminacyjnej. Również w Nowym Sączu uczył ks. Stanisław Gazda, katecheta w szkole powszechnej. W 1942 r. w czasie wizytacji szkoły inspektor J. Weimer kontrolując zeszyty uczniów stwierdził, że ks. Gazda wykorzystywał lekcje religii do przekazywania wiadomości z zakresu historii Polski. W marcu 1942 r. ks. Gazda został zwolniony z pracy w szkole, a ponieważ równocześnie zaczęło szukać go gestapo, ukrywał się do końca wojny pod przybranym nazwiskiem. Na terenie dekanatu uczył w Podegrodziu ks. Bronisław Musiał, a prowadzone przez niego komplety zbierały się m.in. w kościelnej dzwonnicy.

¹⁷ *Karty biograficzne...*; ks. bp. M. L. Kaczmarek, *Odpowiedź na kwestionariusz*, AZBDO, sygn. IV/13/Lim.; Z. Oleksy, *Ośrodek tajnego nauczania w Żmiącej i Ujanowicach w powiecie limanowskim*, „RKNP” 1974, t. XVII, s. 83 - 84.

¹⁸ *Karty biograficzne...*; E. Język, *op. cit.*, s. 32., 50.

Duży ośrodek tajnego nauczania powstał w 1940 r. w klasztorze SS. Niepokalanek (tzw. Biały Klasztor) w Nowym Sączu. Organizatorką kompletów, nauczycielką matematyki i fizyki oraz przewodniczącą Komisji Egzaminacyjnej na wschodnią część powiatu nowosądeckiego była s. Beata Włoszczowska, przed wojną dyrektorka Prywatnego Gimnazjum i Liceum SS. Niepokalanek w Nowym Sączu. W kompletach konspiracyjnego gimnazjum uczyły: s. Bogumiła Belke, przed wojną nauczycielka w Prywatnym Gimnazjum i Liceum w Słonimie, uchodźca, od sierpnia 1940 r. w kompletach nauczycielka polskiego i historii, egzaminatorka z historii; s. Julia Dyakowska, nauczycielka liceum gospodarczego i kierowniczka internatu w Jazłowcu, w latach 1939 - 1942 nauczycielka w Nowym Sączu w kompletach niższych klas gimnazjalnych, od 1942 r. w Niżnowie nad Dniestrem, gdzie też uczestniczyła w tajnym nauczaniu; s. Leonia Fudakowska, wychowawczyni w przedszkolu RGO w Nowym Sączu, od 1939 r. w kompletach nauczycielka języka francuskiego, łaciny i historii, egzaminatorka z francuskiego; s. Maria Fudakowska, nauczycielka gimnazjum w Jazłowcu, od 1940 r. w kompletach i Komisji Egzaminacyjnej, egzaminatorka z języka niemieckiego; s. Witolda Gracka, od 1941 r. egzaminatorka z geografii; s. Macieja Grodzińska, od 1939 r. w kompletach nauczycielka religii i polskiego, egzaminatorka z religii; s. Krysta Szembek, nauczycielka gimnazjum w Jazłowcu, od 1940 r. przełożona klasztoru w Nowym Sączu, od grudnia 1939 r. w kompletach nauczycielka historii i polskiego, egzaminatorka z polskiego; s. Emanuela Szemioth, nauczycielka gimnazjum w Jazłowcu, do 1941 r. w Niżnowie, od 1942 r. nauczycielka kompletów w Nowym Sączu; s. Margarita Wydźga, uchodźca ze wschodu, pielęgniarka w szpitalu RGO w Nowym Sączu, od listopada 1939 r. nauczycielka w kompletach oraz egzaminatorka z biologii i chemii. W klasztorze SS. Niepokalanek zorganizowany został także kurs dla kandydatek na wychowczynie w przedszkolach¹⁹.

W Mielcu w tajnym nauczaniu uczestniczył ks. katecheta Bolesław Gwoździowski, w Książnicach przedmiotów zakazanych w szkole powszechnej uczył ks. Tomasz Rzepka, a w kompletach szkoły średniej ks. Stanisław Zajac, w Przecławiu w kompletach uczył ks. Adam Szeglowski²⁰.

W Pilźnie współorganizatorem i nauczycielem kompletów tajnego nauczania był ks. Piotr Warecki, członek Gminnej Komisji Oświaty i Kultury, w latach 1941 - 1943 kapelan Placówki ZWZ-AK Pilzno; komplety, w których uczył łaciny, geografii i matematyki, liczyły około 40 uczniów i często zbierały się w jego mieszkaniu. Od 1942 r. katechetą w Pilźnie był ks. Stanisław Wilk, pseudonim „Witraz”, w latach 1942 - 1943 nauczyciel w kompletach, od sierpnia 1943 r. kapelan Placówki AK Pilzno, którą to funkcję przejął od ks. Wareckiego. Jako kapelan towarzyszył oddziałowi AK „Dzwon” i poległ 8 czerwca 1944 r. w czasie ataku partyzantów na niemiecką załogę tartaku w Czarnej. W Pilźnie uczyli również ks. Adam Podolecki w 1944 r. oraz w latach 1943 - 1944 ks. Piotr Żuk, przed wojną profesor w seminarium OO. Karmelitów w Krakowie. W Lubczy, w dekanacie pilzneńskim, uczyli: ks. Adam Dziedzic, przed wojną proboszcz w Buczaczu, uchodźca, nauczyciel w kompletach w 1944 r. oraz ks. Antoni Wojewoda, nauczyciel i egzaminator. W Jodłowej przez cały okres okupacji uczestniczył w tajnym nauczaniu ks. Józef Midura, miejscowy wikariusz²¹.

¹⁹ *Karty biograficzne...*; M. Wieczorek, *op. cit.*, s. 49, 51, 53, 65.

²⁰ J. Draus, R. Terlecki, *op. cit.*, s. 240 - 241.

²¹ *Karty biograficzne...*; *Szkola w Lubczy — odpowiedź na ankietę*, AZBDO, sygn. I/5/Tarn.; D. Kozaczka, *Zarys historii tajnego szkolnictwa w powiecie*

W dekanacie radłowskim w tajnym nauczaniu w latach 1940 - 1945 pracowało dwóch księży: Władysław Budzik w Borzęcinie Górnym oraz Michał Winiarz w Wierzchosławicach. W dekanacie ropczyckim działalność „Kuznicy”, placówki oświatowej, w kilku powiatach zajmującej się organizowaniem tajnego nauczania w ścisłej współpracy z władzami ZWZ-AK, wspierał ks. Jan Zwierz z Ropczyc, zasłużony działacz oświatowy, inicjator budowy miejscowej szkoły ogrodniczej²².

W Starym Sączu w tajnym nauczaniu i działalności konspiracyjnej Komisji Egzaminacyjnej uczestniczył ks. Jan Niedojadło, aresztowany w styczniu 1941 r. i do końca wojny więziony kolejno w Nowym Sączu, Tarnowie, a następnie w obozach koncentracyjnych w Oświęcimiu i Dachau. Od 1942 r. w kompletach i Komisji Egzaminacyjnej pracował ks. Antoni Odziomek, proboszcz i dziekan dekanatu starszadeckiego. W Piwnicznej w latach 1942 - 1943 uczył tajnie ks. Stanisław Grabowski, w Muszynie członkiem Komisji Egzaminacyjnej był ks. Kazimierz Zatorski, a w Krynicy uczył w kompletach ks. Antoni Wojewoda, poprzednio już czynny w tajnym nauczaniu w Lubczy²³.

W Tuchowie, w dużym ośrodku tajnego nauczania, przez który przewinęło się kilkuset uczniów oraz w pracy lokalnej Komisji Egzaminacyjnej uczestniczyło trzech księży ze Zgromadzenia OO. Redemptorystów: Witold Czapliński, Marian Kural i Józef Puchalik. Członkiem tej komisji był również ks. Hołda. Odrębna Komisja Egzaminacyjna została zorganizowana w klasztorze OO. Redemptorystów, niestety, zachowane źródła nie podają nazwisk zaangażowanych w jej pracach księży. W Rzepienniku B. skupim uczyli ks. Henryk Florek oraz ks. Wiesław Izbiński²⁴.

W Tymbarku w latach 1943 - 1945 członkiem Komisji Egzaminacyjnej był ks. Eugeniusz Lupa, w kompletach nauczyciel religii i łaciny. W Jurkowie jednym z organizatorów tajnego nauczania był ks. Karol Kwaśniewski. W Dobrej organizatorem i nauczycielem kompletów był ks. proboszcz Edward Wojtusiak, członek ZWZ, kapelan organizującego się w konspiracji I Pułku Strzelców Podhalańskich, aresztowany 21 stycznia 1941 r., więziony w Nowym Sączu i Tarnowie, przewieziony do Oświęcimia a następnie do Dachau, gdzie doczekał końca wojny. Również w Dobrej uczył ks. Adam Sekuła, aresztowany w 1941 r. i zamordowany w czasie śledztwa w więzieniu w Nowym Sączu. Duży ośrodek tajnego nauczania powstał w Szczyrzcycu, gdzie komplety organizowali ojcowie z zakonu Cystersów. Inicjatorem konspiracji w klasztorze był ks. Hubert Kostrzański, nauczyciel kompletów w latach 1940 - 1945, pod pseudonimem „Mirt” kapelan ZWZ-AK. W tajnym nauczaniu uczestniczyli także: w 1942 i 1944 r. ks. Benedykt Biros, opat klasztoru, więziony przez Niemców w latach 1943 - 1944; od 1940 r. do końca wojny ks. Stanisław Orłowski, aresztowany na krótko w 1943 r.; w latach 1940 - 1944 ks. Andrzej Rokosz, wysiedlony z Grudziądza, więziony od 1944 r. W Skrzydlnej religii, łaciny, historii i języka niemieckiego uczył w kompletach ks. Antoni Matejkiewicz, kapelan wojskowy w stopniu pułkownika,

dębickim, „RKNP” 1976, t. XIX, s. 143; J. Draus, R. Terlecki, *op. cit.*, s. 213, 239; A. Stańko, *Gdzie Karpat progi*, Warszawa 1984, s. 61, 115, 285.

²² *Karty biograficzne...*; D. Kozaczka, *op. cit.*, s. 146.

²³ *Karty biograficzne...*; M. Wieczorek, *op. cit.*, s. 52; ks. W. Jacewicz, ks. J. Woś, *op. cit.*, s. 384.

²⁴ *Karty biograficzne...*; Z. Ruta, C. Sterkowicz, *op. cit.*, s. 166; C. Sterkowicz, *op. cit.*, s. 78; J. Draus, R. Terlecki, *op. cit.*, s. 261.

uchodźca z Zaleszczyk, przewodniczący Gminnej Komisji Oświaty i Kultury; w jego mieszkaniu odbywały się lekcje i egzaminy tajnego nauczania²⁵.

W dekanacie uścieńskim w rodzinnej Szczurowej schronił się ks. Stanisław Daniel, przed wojną katecheta gmnazjum w Mysłowicach, kapelan wojskowy i harcerski, w czasie kampanii wrześniowej kapelan szpitala wojskowego w Tarnowie, a następnie punktu sanitarnego we Lwowie, od 1941 r. kapelan Placówki ZWZ-AK, współredaktor „Biuletynu Wojskowego”, nauczyciel kompletów w latach 1942 - 1945. W Szczurowe uczył także ks. Jan Wita, wysiedleńca ze Śląska. W Grobli w latach 1940 - 1945 uczestniczył w tajnym nauczaniu ks. proboszcz Józef Bukowiec, a w Okulicach ks. proboszcz Karol Mazur udostępniał pomieszczenia plebanii dla uczącej się młodzieży, przeznaczał znaczne sumy na zakup książek i podręczników, a własną bibliotekę oddał na potrzeby kompletów²⁶.

W Wojniczu od 1940 r. uczył w kompletach i egzaminował z religii ks. Władysław Gądek, uchodźca ze wschodu, przed wojną katecheta w Stanisławowie. W Porąbce Uszewskiej uczył i egzaminował ks. Bronisław Kępa²⁷.

Z zachowanych dokumentów oraz gromadzonych po wojnie relacji i wspomnień wynika, że spośród 29 dekanatów, na które w latach 1940 - 1945 podzielona była diecezja tarnowska, tylko w czterech (łuckim, radomyskim, szczucińskim i wielopolskim) osoby duchowne nie uczestniczyły w tajnym nauczaniu, albo — co w warunkach ścisłej konspiracji było możliwe — ich udział został nie zauważony lub zapomniany.

Na podstawie dostępnych źródeł odnotowane zostały nazwiska 102 księży, uczących na terenie diecezji w kompletach tajnego nauczania. Zdecydowaną większość stanowili księża diecezjalni (91), wśród których znalazła się liczna grupa proboszczów (18). Pozostali kapłani (11) reprezentowali zgromadzenia zakonne: Cystersów (4), Redemptorystów (3), Jezuitów (1), Karmelitów (1), Misjonarzy (1) i Salezjanów (1). Niestety w przypadku uczestniczących w tajnym nauczaniu zakonów, zdarza się, że nie są znane nazwiska poszczególnych uczących, tak np. ośrodek OO. Redemptorystów w Tuchowie reprezentowany jest tylko przez trzech księży²⁸. W dokumentacji tajnego nauczania znalazły się również informacje o 29 siostrach zakonnych, reprezentujących 5 zgromadzeń: Dominikanek, Felicjanek, Niepokalanek, Sióstr Sacré-Coeur oraz Urszulanek. W paru wypadkach nie wiadomo do jakiego zakonu należała ucząca, w innych ośrodkach nie mamy pełnego wykazu sióstr pracujących w podziemnym szkolnictwie.

Tylko co do 19 księży dysponujemy informacjami dotyczącymi przedmiotów, których uczyli w kompletach: 14 z nich uczyło religii, w tym 9 równocześnie także innych przedmiotów, najczęściej łaciny; pozostałych 5 w tej grupie uczyło języka polskiego, historii, geografii, łaciny, języka francuskiego i matematyki. Spośród uczących księży, 25 było członkami tajnych Komisji Egzaminacyjnych, a trzech wchodziło w skład podziemnych władz szkolnych: Miejskich lub Gminnych Komisji Oświaty i Kultury. Również 9 sióstr zakonnych uczestniczyło w pracy Komisji Egzaminacyjnych.

²⁵ *Karty biograficzne...*; ks. E. Wojtusiak, *Odpowiedź na kwestionariusz*, AZBDO, bez sygn.

²⁶ *Karty biograficzne...*; F. Mleczko, *op. cit.*, s. 31.

²⁷ *Karty biograficzne...*

²⁸ W Tuchowie książki z bogatej biblioteki klasztornej wypożyczał ukrywającym się w okolicznych miejscowościach inteligentom ks. Stanisław Wójcik — prawdopodobnie ta działalność związana była również z tajnym nauczaniem. Por.: O. M. Brudzisz, *Redemptoryści*, (w:) *Życie religijne w Polsce pod okupacją hitlerowską 1939 - 1945*, red. ks. Z. Zieliński, Warszawa 1982, s. 716.

W latach ciężkiej próby, jaką była wojna i okupacja, duchowieństwo polskie, w tym także duchowieństwo diecezji tarnowskiej, dobrze wywiązywało się ze swoich duszpasterskich obowiązków. Ale obok wypełniania tej podstawowej powinności wystarczyło także zapału, poświęcenia i odwagi, by uczestniczyć w walce o niepodległość. Duchowni brali udział we wszystkich formach konspiracji: w podziemnym wojsku, w pomocy dla uwięzionych i prześladowanych, w upowszechnianiu podziemnej prasy, a także w tajnym nauczaniu — w tym najszerszym froncie cywilnego ruchu oporu.

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Geheimunterricht verdankte viel der Hilfe von der Kirche: 1. die Geistlichen bildeten in dem unterirdischen Schulwesen die zahlreichste Gruppe, 2. die Geistlichen liessen für die Ziele des Geheimunterrichts die kirchliche und klösterliche Unterbringungen zukommen, unterstützten materiell die Lehrer und ärmere Schüler. In Betreff der Diözese von Tarnów soll man erinnern die konspirative Arbeit des Priesterseminars, was betraf mit der Verhaftung 20 Kleriker und manche Professoren, einer von ihnen, Herr Prälat R. Sitko getötet in Auschwitz. Die furchtlose Geistlichen zusammen mit den Leuten schon im November 1939 organisierten die Komplette des Geheimunterrichtes in Tarnów in dem Umfange der Mittelschule. Hier auch führte man das konspirative Gymnasium auf der Base der Wirtschaftskursen geführten von der Orsolinen. Ähnlich lehrte man im Nonnen Kloster in Zbylitowska Góra. Der dynamische Punkt des war in Mościce, dank dem aktiven Anschluss und der allseitigen Unterstützung diesen von dem Priester S. Indyk, Pfarrer in Mościce. Der Geheimunterricht fand in jeder Dekanat der Diözese von Tarnów. Ihre grössere Intensität war sichtbar — es ist klar — in den grösseren Städte: Nowy Sącz, Mielec, Dębica, Bochnia, Gorlice, Brzesko und in anderen. In den Jahren jener schweren Probe, die der Krieg und die Okkupation war, der polnische Klerus, unter dem auch die Priester Diözese von Tarnów erfüllte gut seine Pflichten. Neben der Erfüllung seiner fundamentalen Tätigkeit auszeichnete sich auch der Klerus von der Begeisterung, Aufopferung und der Mut in dem Kampf um die Unabhängigkeit.